

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2025.37.11

Anna Pajdzińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0002-0321-2485

e-mail: anna.pajdzinska@mail.umcs.pl

Jurij Derenikowicz Apresjan, czyli jak sprostać swoim czasom

Yuriy Derenikovich Apresyan, or How to Live Up to One's Time

Abstract: This contribution presents the life and key achievements of Yuriy D. Apresyan (1930–2024), a world-famous scholar of Russian and English, theoretician of language, methodologist, lexicographer, co-founder (with Igor Mel'chuk) of the Moscow Semantic School. Apresyan devoted his career to developing a model of systemic and integral description of language, testing his theory by compiling original mono- and bilingual dictionaries. While being dedicated to scholarship, he prioritised fidelity to values and defence of human rights. Because of his uncompromising stance in this respect, he suffered painful consequences but never abandoned research, even if it had to be conducted in dramatically difficult conditions. Apresyan was admired by several generations of younger linguists. His influence on Polish linguistics came through publications, conference talks, and invited lectures. Yuriy Apresyan was friends with many Polish scholars.

Keywords: semantics; syntax; lexicology; lexicography; formal model of language; machine translation

12 maja 2024 roku zmarł w Moskwie Jurij Derenikowicz Apresjan, teoretyk języka i metodolog lingwistyki, leksykograf, współtwórca (wraz z Igorem Mielczukiem) moskiewskiej szkoły semantycznej. Podstawową dziedziną Jego zainteresowań była szeroko rozumiana semantyka, zajmował się jednak również zagadnieniami z zakresu historii językoznawstwa, składni, leksykologii, pragmatyki językowej, lingwistyki komputerowej, przekładu maszynowego,

teorii komunikacji, teorii tekstu, semiotyki i poetyki. Był jednym z najwybitniejszych współczesnych lingwistów, a Jego imponujący dorobek naukowy¹ oddziałał nie tylko na rosyjskie, lecz także na światowe językoznawstwo. Prace uczonego, pisane po rosyjsku lub angielsku oraz tłumaczone na wiele innych języków, ukazywały się w ZSRR / Rosji, Polsce, USA, Kanadzie, Austrii, we Francji, we Włoszech, w Niemczech, Anglii, Hiszpanii, Portugalii, Danii, Holandii, Finlandii, Izraelu, Korei, Chinach, Czechach, Bułgarii, Serbii, Ukrainie, na Węgrzech. Wykładał również poza Rosją, w USA, Australii i w wielu krajach europejskich (m.in. w Polsce, Niemczech i Austrii). Był mistrzem dla wielu osób, potrafił tworzyć zespoły i kierować nimi, dbając o dobre stosunki międzyludzkie i atmosferę współdziałania. W polskim środowisku naukowym Apresjan był znany i niezwykle ceniony za dokonania naukowe, bardzo też lubiany i podziwiany za prawość, niezłomność, wierność wyznawanym wartościom. Nie było to łatwe, gdy żyło się w komunistycznym, opresyjnym państwie. . .

Jurij urodził się 2 lutego 1930 roku w Moskwie. Już w dzieciństwie przeżył tragedię – w 1939 roku Jego ojciec, komunista z przekonania, ważny funkcjonariusz NKWD (Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych), został aresztowany i ślad po nim zaginął. Był to okres czystek wewnątrzpartyjnych, wszędzie podejrzewano zdradę, szerzył się terror. Mimo usilnych starań rodzinie nigdy nie udało się ustalić, kiedy, gdzie i w jakich okolicznościach nastąpiła jego śmierć. Sprawa ta w istotny sposób wpłynęła na życie chłopca. Gdy w 1948 roku skończył szkołę średnią, chciał się dostać na Wydział Filologiczny Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego, był bowiem przekonany, że studia filologiczne są konieczne, by mógł spełnić swoje marzenie o zostaniu pisarzem. Niestety, chociaż bardzo dobrze zdał egzaminy wstępne, nie został przyjęty na tę prestiżową uczelnię. Zapewne podobnie by się zakończyły dalsze starania o indeks, tym razem w Moskiewskim Instytucie Pedagogicznym Języków Obcych (była to jedyna uczelnia, która jeszcze prowadziła rekrutację), gdyby nie rada osób lepiej rozumiejących rzeczywistość polityczną, iż w swoim życiorysie powinien ograniczyć się do informacji o tym, że ojciec nie żyje, inaczej znowu zostanie potraktowany jako syn wroga państwowego i tym samym uznany za niegodnego studiowania. Gdy Jurij zaliczył pierwszy rok filologii angielskiej, zdając wszystkie egzaminy, ponowił próbę dostania

¹ Z tego też względu nie było możliwe dołączenie tu pełnej bibliografii prac Profesora, lecz tylko podanie tych, które ukazały się w Polsce lub zostały wymienione w tekście. Wszystkie osoby zainteresowane innymi publikacjami Jurija Apresjana odsyłam do książek, w których umieszczono bogate wykazy bibliograficzne Jego prac: do drugiego wydania *Semantyki leksykalnej* (Apresjan 1974b/2000; bibliografia do roku 2000) oraz do tomu *Z warsztatu leksykografa* (Apresjan 2012; bibliografia do roku 2011).

się na filologię rosyjską. Wybrał nie tak renomowaną uczelnię – Uniwersytet Pedagogiczny im. Potiomkina. Świetnie wypadł na egzaminach wstępnych, ale ponieważ napisał całą prawdę o ojcu, znów nie został przyjęty na studia. Wrócił więc do Instytutu Języków Obcych i przyznał się władzom, co zataił rok wcześniej. Zamierzano ukarać Go za to brakiem zgody na kontynuowanie studiów, skończyło się jednak na surowej naganie.

Apresjan studiował z pasją, był członkiem kilku kół naukowych, na V roku napisał dwie prace dyplomowe – z leksykologii i z metodyki nauczania, które zostały ocenione bardzo wysoko i uznane za prawie doktorskie. Nic więc dziwnego, że po ukończeniu studiów w 1953 roku wszystkie katedry rekomendowały Go na aspiranturę. Mimo to konieczna była jeszcze zgoda Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Na szczęście minęło już wówczas kilka miesięcy od śmierci Stalina i totalitarny reżim trochę osłabł – Jurij dostał się na staż asystencki. Pracował nad rozprawą doktorską, dotyczącą synonimów frazeologicznych we współczesnym języku angielskim, oraz prowadził zajęcia z leksykologii i praktycznej nauki języka angielskiego. Po 5 latach odbyła się obrona doktorska. Tuż po niej został oddelegowany do pracy w kołchozie. Gdy wrócił do Moskwy, okazało się, że nie ma dla Niego zajęć w Instytucie. Został zatrudniony dopiero po interwencji wcześniejszego opiekuna naukowego, oczywiście ważnego członka partii komunistycznej. Poza dydaktyką kontynuował pracę naukową. Zainteresował Go problem relacji między właściwościami składniowymi czasowników a semantyką tych jednostek. Wyniki swoich badań przedstawił zastępcy dyrektora Instytutu Języka Rosyjskiego Akademii Nauk ZSRR, ten zaś uznał je za wielce obiecujące i zaproponował młodemu Uczonemu etat w Instytucie.

Apresjan z radością przyjął propozycję i w 1960 roku został młodszym pracownikiem naukowym w Zakładzie Lingwistyki Strukturalnej IJR AN ZSRR. Nadal prowadził badania teoretyczne nad zależnościami między składnią a semantyką jednostek werbalnych, wykorzystując rygorystyczny aparat matematyczny, aby osiągnąć maksymalną ścisłość, eksplicytność i sformalizowanie. Efektem tych dociekań jest książka *Ėksperimental'noe issledovanie semantiki russkogo glagola* (Apresjan 1967)². Równolegle pracował w zespole, którego zadaniem było tworzenie nowoczesnych słowników angielsko-rosyjskich (w tej pracy bardzo się przydało Jego wykształcenie anglistyczne, a zwłaszcza dobra znajomość angielskich i amerykańskich opracowań leksykograficznych). Analiza bogatego materiału leksykalnego, połączona z porównywaniem jednostek należących do zasobów różnych języ-

² Najogólniejsze fragmenty tej książki, o charakterze metodologicznym, zostały przetłumaczone na język polski: Apresjan 1979, 1991.

ków, ułatwiała dostrzeżenie ścisłego związku między leksyką a gramatyką z jednej strony, z drugiej zaś – wpływu czynników kulturowych na leksykę. W Uczonym rosło przekonanie, że należy dążyć do takiego leksykograficznego opisu jednostek leksykalnych, który by pozwolił oddać ich bogactwo semantyczne oraz właściwości morfo-syntaktyczne. Stopniowo odkrywał też systemowość zasobu leksykalnego, która również powinna być ujawniana w jego opisie, np. poprzez adekwatną dekompozycję znaczenia jednostek czy uwzględnianie przynależności danej jednostki do określonego typu leksykalnego (leksykograficznego), tzn. do grupy jednostek jednakowo reagujących na określone reguły językowe.

Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku Apresjan podjął współpracę z lingwistami pracującymi nad stworzeniem modelu działalności językowej „Sens↔Tekst”, a zwłaszcza z Igorem Mielczukiem i Aleksandrem Żółkowskim. Miał to być model uwzględniający zarówno syntezę językową – wytwarzanie tekstu, czyli przejście od określonego znaczenia do wyrażających je tekstów, jak i analizę językową – rozumienie tekstu, czyli przejście od tekstu do zawartego w nim znaczenia / znaczeń. Mielczuk był skoncentrowany na problemach gramatycznych, Apresjanowskie zainteresowanie zagadnieniami leksykalnymi stanowiło więc wspaniałe dopełnienie.

Mimo tak dużej aktywności w 1972 roku Badacz stracił pracę w Akademii Nauk, oficjalnie z powodu braku osiągnięć naukowych, co oczywiście było jawną nieprawdą. W okresie zatrudnienia opublikował dwie bardzo dobre monografie (oprócz wspomnianej już książki poświęconej semantyce czasownika ukazały się *Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistyki. Kratkij očerok* (Apresjan 1966)³) oraz kilkadziesiąt artykułów. Przygotował też trzecią monografię, rozprawę habilitacyjną *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*, która została zatwierdzona do druku i umieszczona w planie wydawniczym na rok 1972. Ukazał się również *Bol’šoj anglo-russkij slovar’* (Amosova, Apresjan i in. 1972; wyd. 2 – 1977, wyd. 3 – 1979, uzupełnienie do słownika – 1980, wyd. 4, poprawione i uzupełnione – 1987). Faktycznym powodem zwolnienia Uczonego był Jego udział w proteście przeciwko procesom politycznym i prześladowaniom osób „nieprawomyślnych” oraz odrzucenie propozycji zwierzchników, by wycofał swoje podpisy z listów protestacyjnych, przyznał się do winy i obiecał, że już nigdy więcej nie

³ To teoretyczno-metodologiczne dzieło, w syntetyczny sposób przedstawiające teorie strukturalistyczne i różnego rodzaju modele lingwistyczne (również generatywne), wzbudziło wielkie zainteresowanie w środowisku naukowym, zostało też przetłumaczone na wiele języków. Pierwszy był jednak przekład polski, Zygmunta Saloniego z 1971 roku, po nim pojawiły się następne: niemiecki, węgierski, angielski, francuski, dwa hiszpańskie (w Hiszpanii i na Kubie), portugalski, japoński.

będzie protestował. Od tego czasu artykułów Apresjana nie drukowały najważniejsze radzieckie czasopisma językoznawcze⁴, w tekstach innych autorów były nawet skreślane odsyłacze bibliograficzne do Jego publikacji. Zostały również wstrzymane prace wydawnicze nad trzecią książką, mimo że stanowiła cenne kompendium wiedzy – zarówno teoretyczno-metodologicznej, jak i dotyczącej konkretnych zagadnień językowych. Przedstawiała źródła semantyki, jej współczesne koncepcje, metajęzyk semantyczny, walencje semantyczne i zasady definiowania znaczeń. Przynosiła również szczegółową, nowatorską analizę istotnych zjawisk językowych: derywacji słowotwórczej i semantycznej, synonimii, konwersji i antonimii (ze zwróceniem uwagi na różnice w łączliwości jednostek pozostających w określonych relacjach znaczeniowych oraz na jednostki niespełniające wszystkich warunków bycia synonimami, konwersami czy antonimami), a także opis funkcji leksykalnych (zamian i parametrów), reguł leksykalnych oraz równoznacznych i implikacyjnych przekształceń głębinowoskładniowych. Do wydania tej monografii w 1974 roku doprowadziły jedynie upór, odwaga i samozaparcie kierowniczki redakcji⁵. We wszelkie możliwe sposoby starano się jednak, by w ZSRR książka nie weszła do obiegu naukowego. Przez lata 70. i częściowo 80. XX wieku nie była cytowana, nie poświęcono jej ani jednej recenzji. Nawet Instytut Informacji Naukowej, którego obowiązkiem było informowanie o ukazaniu się każdej publikacji, wycofał już przygotowaną notę⁶. Podobny los spotkał

⁴ Trudności wydawnicze w pewnym stopniu złagodziła możliwość publikowania poza ZSRR, zwłaszcza w „Wiener Slawistischer Almanach”.

⁵ Jak wspomina Uczony we *Wstępie do drugiego wydania rosyjskiego*: „[...] zabrała maszynopis z drukarni i zaczęła jeździć po wszystkich instancjach, dotarła też do Wydziału Nauki KC KPZR. Wszędzie twierdziła, że książkę należy wydać, dlatego że jej wycofanie będzie oznaczało załamanie planu, a to, jak wiadomo, w społeczeństwie socjalistycznym jest karane w najsurowszy sposób. W jednej z instancji (prawdopodobnie właśnie w Wydziale Nauki KC) poproszono ją o pozostawienie maszynopisu i obiecano zbadać sprawę. Nastąpiła długa przerwa i gdy wszystkie rozsądne terminy minęły, [...] zadzwoniła i zapytała, jak posuwa się sprawa książki. Tam niby nie rozumiano, o co chodzi – żadnej książki nie było i nie ma. [...] mimo jasno wyrażonej woli władz postanowiła nie rezygnować. Zaproponowała mi szybkie przygotowanie innej, choćby słabej kopii maszynopisu i zapewniała, że w drukarni zrobią z niej skład.” (cyt. za: Apresjan 1974b/2000: 11).

⁶ Tego wszystkiego byli świadomi polscy naukowcy, na szczęście Zofia Kozłowska i Andrzej Markowski – z inspiracji prof. Marii Renaty Mayenowej – postanowili zaryzykować i przetłumaczyli książkę. Ich praca nie poszła na marne, choć do końca nie było to pewne. Polski przekład ukazał się dwa razy, w roku 1980 i w 2000. W drugim wydaniu tekst główny pozostał niezmienny, została natomiast zaktualizowana bibliografia publikacji Apresjana oraz dodano: dwuczęściowy indeks leksykalny, zawierający analizowane polskie i rosyjskie przykłady; indeks semantyczny, obejmujący wyrażenia użyte w definicjach rozpatrywanych jednostek leksykalnych i w metajęzyku semantycznym; wykaz ról semantycznych; spis funkcji leksykalnych i indeks rzeczowy. W 1992 roku w Australii wyszedł angielski przekład

Anglo-russkij sinonimičeskij slovar', nad którym Apresjan z zespołem pracował 15 lat. O jego wydanie kierownik redakcji walczył niemal dwa lata (wyszedł drukiem w 1979 roku i był wielokrotnie wznawiany). Inne opracowanie leksykograficzne, które stworzył z Erną Pall, *Russkij glagol – vengerskij glagol. Upravlenie i sočetaemost'* mogło się ukazać tylko dzięki wysiłkom współautorki. Wykorzystała ona fakt, że funkcję pierwszego sekretarza ambasady węgierskiej w Moskwie pełnił jej były uczeń, i zorganizowała nielegalną przesyłkę gotowych już rosyjskich części słownika pocztą dyplomatyczną do Budapesztu. Tam też dzieło wydano w 1982 roku.

Za sprawą innego odważnego człowieka, zdolnego do ponoszenia osobistego ryzyka – dyrektora „Informelekto” (jednego z instytutów informatycznych Ministerstwa Przemysłu Elektrotechnicznego ZSRR), który zatrudniał jako pracowników etatowych wszystkich dysydentów, wyrzuconych z instytutów Akademii Nauk, jeśli tylko byli oni przydatni w kierowanej przezeń placówce⁷, Apresjan nie został bez pracy. Co prawda musiał zająć się całkowicie nową dla niego problematyką – przekładem maszynowym. Nie zrezygnował jednak z dotychczasowych zainteresowań. Poza oficjalnymi zajęciami kontynuował pracę nad modelem „Sens↔Tekst”, nie zrażając się narastającymi trudnościami, zwłaszcza po wyjeździe ze Związku Radzieckiego Mielczuka i Żółkowskiego w drugiej połowie lat 70. XX wieku. Emigranci zostali objęci zakazem cenzury, nie wolno było nawet wymieniać ich nazwisk i odwoływać się do wcześniejszych publikacji, nie mówiąc o kontynuowaniu z nimi współpracy. Apresjan musiał wziąć na siebie kierowanie zespołem i cały ciężar działań organizacyjnych. W 1980 roku ukazała się w Wiedniu Jego praca *Tipy informacii dlja poverhnostno-semantičeskogo komponenta modeli „Smysl↔Tekst”*, a cztery lata później liczący niemal tysiąc stron *Tolkovo-kombinatornyj slovar' sovremennogo jazyka. Opyty semantiko-sintaksičeskogo opisanija russkoj leksiki*, sygnowany przez Mielczuka, Żółkowskiego, Apresjana i pozostałych członków zespołu.

Praca nad modelowaniem działalności językowej człowieka pomogła lingwistom wykonywać zadania stawiane przez „Informelekto”. Do roku 1980

książki. *Semantyka leksykalna* okazała się ważną lekturą nie tylko dla lingwistów, również filozofów zainteresowały przedstawione w monografii koncepcje: naiwnego obrazu świata, roli obserwatora, nietożsamesgo z mówiącym, języka semantycznego i różnych poziomów semantycznej reprezentacji wypowiedzi, systemowości leksyki, struktury znaczenia zbudowanego z komponentów semantycznych obligatoryjnych i fakultatywnych, wzajemnej zależności znaczeń leksykalnych i gramatycznych, wzajemnego oddziaływania znaczeń, motywacji semantycznej itd. Pracę uznano za godną umieszczenia w *Przewodniku po literaturze filozoficznej XX wieku* (Pajdzińska 1995).

⁷ Za nierespektowanie poufnego zalecenia partyjnego sześć lat później zapłacił utratą stanowiska i w konsekwencji przedwczesną śmiercią.

grupa utworzona przez Apresjana opracowała pilotażową wersję systemu francusko-rosyjskiego przekładu maszynowego. W systemie tym główny komponent stanowiły stosunkowo kompletne modele składni obu języków. Pierwsze uzyskane maszynowo tłumaczenia tekstów technicznych były zupełnie niezłe, ale powstały kłopoty zupełnie innego rodzaju. Zgodnie ze zwyczajem, panującym w ZSRR, zespołowi wyznaczono instancję wiodącą / nadzorującą pracę – Wszechzwiązkowe Centrum Przekładu, w którym pracowały osoby niemające przygotowania merytorycznego, by pełnić taką funkcję. Zespół Apresjana nie chciał się im podporządkować i zagroził samorozwiązaniem. Kierownictwo „Informelektro” początkowo uległo. Naciski jednak nie ustawały, do sprawy włączyły się Ministerstwo Przemysłu Elektrotechnicznego i oczywiście KC KPZR. Po zakończeniu każdego etapu pracy (dokumentują to publikacje: Apresjan i in. 1983a,b, 1984a,b, 1985a,b, 1989, 1992; należy dodać, że kolejnym celem było opracowanie systemu angielsko-rosyjskiego przekładu maszynowego) odbywało się jej oficjalne przyjmowanie przez komisję ministerialną. Trwała walka o przetrwanie.

Apresjan był szykanowany przez kilkanaście lat. Utrudniano mu publikowanie, nie pozwalano na wyjazdy zagraniczne, mimo że często był zapraszany przez różne instytucje i gremia, był publicznie krytykowany, wzywany na przesłuchania do KGB [Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR], został odsunięty od kontaktów z młodzieżą⁸, nie mógł się habilitować. Tylko dzięki wydatnej pomocy Nikity I. Tołstoja i Adama Supruny habilitacja wreszcie się odbyła – w 1983 roku, i to w Mińsku, nie w Moskwie. Istotną zmianę przyniósł dopiero wybór Gorbaczowa na Sekretarza Generalnego KC KPZR – zainicjowało to politykę pierestrojki, polegającą m.in. na zwiększeniu swobód obywatelskich. W 1985 roku Uczony z grupą współpracowników przeszedł do Instytutu Problemów Przekazu Informacji AN ZSRR. W 1989 roku grupa uzyskała status Laboratorium Lingwistyki Komputerowej. W następnym roku zrodziła się możliwość realizacji marzenia, które dojrzało w Apresjanie od dawna: systemowego opisu leksyki, ówczesny dyrektor Instytutu Języka Rosyjskiego AN ZSRR zaproponował Mu bowiem powrót do macierzystego Instytutu i utworzenie zespołu semantyki teoretycznej. Pozycję naukową Uczonego wzmocniło uzyskanie w 1991 roku, czyli już po upadku ZSRR, tytułu profesora, a w kolejnym roku – Jego wybór na członka rzeczywistego Rosyjskiej Akademii Nauk.

⁸ Atmosferę tamtych lat dobrze ilustruje historia z 1978 roku. Cenieni i lepiej notowani naukowcy z wielkim trudem zdobyli zgodę władz Uniwersytetu Moskiewskiego na prowadzenie przez Apresjana wykładu monograficznego z semantyki leksykalnej. Po sześciu spotkaniach najpierw wykład zawieszono, później zaś w ogóle zakazano jego odbywania z przyczyn ideologicznych.

Wydarzenie to było o tyle niezwykle, że normalna procedura wymagała, by podobny zaszczyt spotykał jedynie osoby, które wcześniej zostały członkami korespondentami, Apresjan zaś tego warunku nie spełniał.

W latach 1993–1994 ukazał się imponujący bogactwem materiału i stopniem dokładności jego opracowania trzytomowy *Novyj bol'soj anglo-russkij slovar'* (Apresjan i in. 1993–1994), wydawany później, także jako CD-rom, dziesiątki razy. Chociaż Uczony był jednym z autorów, dzieło to nie stanowiło dla Niego czegoś najważniejszego w tamtym czasie. Kierowany przez Akademika zespół pracował już nad nowatorskim słownikiem synonimów rosyjskich, łączącym rezultaty badań makrolingwistycznych i mikrolingwistycznych. Celem tych pierwszych było wyróżnienie typów leksykograficznych – jednostek o wspólnych cechach semantycznych, syntagmatycznych, morfologicznych, pragmatycznych i prozodycznych. Te drugie zmierzały do tworzenia portretów leksykograficznych, czyli pełnej, złożonej, wielowarstwowej charakterystyki znaczenia jednostki (obejmującej presupozycje i asercje, ramy modalne i referencjalne, motywacje aktów mowy itd.). W 1997 roku, dwa lata po opublikowaniu założeń teoretycznych planowanego leksykonu, autorstwa Profesora (s. 7–18), i obszernej próbki materiałowej (Apresjan i in. 1995), wyszedł *Novyj ob'jasnitel'nyj slovar' sinonimov russkogo jazyka*. Było to opracowanie leksykograficzne niemające sobie równych wśród istniejących. Zawiera opisy 132 szeregów synonimów umieszczonych w polu semantycznie pokrewnych jednostek leksykalnych. Każdy z opisów stanowi w istocie odrębne studium naukowe. Podzielony jest na 9 części poświęconych informacjom określonego typu, m.in. wskazana zostaje jednostka dominująca w danym szeregu i jednostki nacechowane stylistycznie, przedstawione są wspólne i indywidualne cechy synonimów (semantyczne, referencyjne, pragmatyczne, komunikacyjne, prozodyczne) oraz różnice między zbiorami form gramatycznych, opisana jest walencja, łączliwość i szyk jednostek, podano nawet typy wypowiedzi zróżnicowanych modalnie, w których poszczególne synonimy mogą bądź nie mogą występować. Pod koniec każdego artykułu słownikowego znaleźć można cytaty ilustrujące użycia opisywanych jednostek. Pochodzą one z tekstów literackich zróżnicowanych gatunkowo, z tekstów prasowych i publicystycznych oraz z mówionych tekstów potocznych. Umieszczane są również informacje o synonimach frazeologicznych, konwersach, antonimach i jednostkach derywowanych od wyjściowych. Artykuł zamykają informacje bibliograficzne. Dzieło to było przez lata ulepszane i uzupełniane, doczekało się wielu wydań.

Ten sam zespół, również pod kierunkiem Apresjana, przystąpił później do pracy nad aktywnym słownikiem języka rosyjskiego, ułatwiającym nie tylko rozumienie tekstów, lecz także ich tworzenie. Opracowanie to miało

być podobne do dzieła wcześniej przygotowanego przez Uczonego wraz z Mielczukiem i Żółkowskim dla modelu „Sens↔Tekst”, musiało jednak mieć bardzo odmienną formę z powodu adresowania go do szerokiego kręgu odbiorców (do wszystkich osób zainteresowanych kwestiami językowymi: nauczycieli, redaktorów, tłumaczy itd.), nie zaś do specjalistów z wykształceniem lingwistycznym. Dla zespołu było oczywiste, że nie jest istotna jedynie komunikatywność przekazu. Oddanie kompetencji rodzimego użytkownika języka, niezbędnej, by tworzyć wypowiedzenia i je interpretować, wymaga dotarcia do konceptualizacji, leżących u podstaw znaczeń jednostek leksykalnych, rekonstrukcji tzw. naiwnego obrazu świata. Aby zaś charakterystyka leksemu była wyczerpująca, tzn. zdawała sprawę ze wszystkich jego właściwości relewantnych, konieczne jest systemowe i integralne podejście do zjawisk językowych, nieoddzielanie leksyki od gramatyki, oraz uwzględnianie funkcjonalnych aspektów języka. Rezultatem przemyśleń na te tematy był zbiorowy tom *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija* (Apresjan i in., 2006).

W 2010 roku ukazał się niemal ośmioletni *Prospekt aktivnogo slovarja russkogo jazyka* (Apresjan, red., 2010). Zadaniem tego rodzaju wydawnictw jest przedstawienie, z jednej strony, założeń metodologicznych planowanego dzieła, z drugiej – odpowiednio bogatego materiału, umożliwiającego zilustrowanie specyfiki opisu leksykograficznego oraz problemów szczegółowych, rodzących się podczas charakterystyki konkretnych jednostek. Zgodnie z tym *Prospekt* jest dwudzielny: pierwsza część, autorstwa Profesora Apresjana, składa się ze wstępu historyczno-teoretycznego (ponad 50 stron) i bardzo szczegółowej instrukcji opracowania haseł (100 stron), druga przynosi opisy jednostek leksykalnych – i tu Uczony miał swój udział, przygotował bowiem artykuły hasłowe leksemów należących do czterech pól semantycznych (ok. 70 stron). W sumie więc był autorem nie tylko koncepcji teoretycznej całości, lecz ponad jednej czwartej dzieła.

Już w 2014 roku zostały wydane dwa pierwsze tomy słownika (Apresjan, red., 2014), kolejny – trzy lata później (Apresjan Ju., Apresjan V., Galaktionova, Iomdin, red., 2017), a w 2023 roku ukazała się pierwsza część tomu czwartego (Apresjan Ju., Apresjan V., Galaktionova, Iomdin, red., 2023). *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka* był traktowany przez Uczonego jako ukoronowanie Jego drogi naukowej, dzieło najpełniej realizujące założenia integralnego i systemowego opisu języka, ukazujące wzajemne dopełnianie się teorii i praktyki analitycznej. Profesor Apresjan nie krył radości z tego, że w swoim zespole ma naukowców różnych pokoleń (także dzieci – wśród nich swoją córkę, Walentynę – starszych członków, którzy potrafili zarazić je pasją leksykograficzną), będąc świadomym, iż warunkuje to kontynuowanie

pracy zakrojonej na lata. Chociaż aktualna sytuacja polityczna w Rosji nie sprzyja aktywności naukowej, nie tracimy nadziei, że wspaniałe dzieło leksykograficzne, rozpoczęte przez wielkiego Lingwistę, zostanie doprowadzone do końca.

Wspominałam już o sławie i sympatii, jakimi cieszył się Uczony w Polsce. Na polskie językoznawstwo oddziałał nie tylko swoimi pracami, do naszego kraju również przyjeżdżał na konferencje i z wykładami. Najczęściej bywał w Warszawie, miał tam najwięcej przyjaciół (wymienić należy przede wszystkim profesorów: Teresę Dobrzyńską, Elżbietę Janus, Zofię Kozłowską, Zofię Zaron, Andrzeja Bogusławskiego i Zygmunta Saloniego). Osobiste kontakty z Jurijem Apresjanem zainicjowała prof. Maria Renata Mayenowa, która w latach 70. ubiegłego wieku organizowała w Instytucie Badań Literackich PAN międzynarodowe sympozja, zapraszając na nie m.in. wybitnych lingwistów rosyjskich. Badacz odwiedził także Kraków i Toruń. Również my mieliśmy przyjemność gościć Go w Lublinie. Wszyscy, którzy byli na lubelskim odczycie Profesora Apresjana 18 grudnia 1992 roku, nie zapomną tego wielkiego językoznawcy. Cechowała Go ujmująca skromność, skupienie. Mówił bardzo jasno, z pasją, a jednocześnie precyzyjnie, z uwagą słuchał dyskutantów i każdemu starał się wyczerpująco odpowiedzieć. Był pełen szacunku dla odbiorców. Materiałnym śladem tamtego wykładu są dwie publikacje (Apresjan 1993, 1994). Do powstania serdecznych więzów, które nas połączyły, przyczyniły się także spotkania towarzyskie, prywatne rozmowy, wspólne zwiedzanie miasta. Moskiewski uczony uczcił jubileusz prof. Jerzego Bartmińskiego artykułem w specjalnie przygotowanym tomie (Apresjan 1999), publikował też w „Etnolingwistyce” (Apresjan 1994, 2000). Z kolei profesorowi naszego Uniwersytetu, Ryszardowi Tokarskiemu przypadła zaszczytna funkcja recenzenta w postępowaniu o nadanie przez Uniwersytet Warszawski Jurijowi Apresjanowi najwyższego wyróżnienia, jakie może przyznać uczelnia – tytułu doktora *honoris causa* (2012)⁹. Należy dodać, że wcześniej Uczony został uhonorowany za swoje osiągnięcia m.in.: nagrodą Fundacji Alexandra von Humboldta (1993), Złotym Medalem Władimira I. Dala RAN (1993), tytułem doktora *honoris causa* Uniwersytetu Sofijskiego (2005) i zagranicznym członkostwem Narodowej Akademii Nauk Republiki Armenii (2008).

Jurij Apresjan był ciekawy, nad czym pracujemy, przywiązywał wielką wagę do wymiany myśli i prawdziwej, szczerzej dyskusji. Obdarowywał nas publikacjami – swoimi i zespołu, którym kierował. W ofiarowanej mi książce

⁹ Wnioskowała o to Rada Wydziału Polonistyki UW, promotorem był prof. Andrzej Bogusławski, a pozostałymi recenzentami prof. prof. Maciej Grochowski i Roman Laskowski.

widnieje dedykacja; „Na dobroju pamjat’”. W naszej pamięci na trwałe pozostanie ten niezwykle człowiek, bardzo mądry, konsekwentnie realizujący swoje wizje naukowe i świetnie organizujący pracę zespołową, a przy tym dobry, łagodny, serdeczny, życzliwy, pogodny i otwarty, bezkompromisowy w obronie praw innych ludzi. U kresu życia Jego osobistym dramatem był kryzys wartości demokratycznych w Rosji, tragedią – atak na Ukrainę. Ostatnim aktem Jego obywatelskiego protestu przeciw bezprawiu było podpisanie w 2022 roku, tuż po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny, listu otwartego rosyjskich naukowców, potępiającego działania wojenne Rosji w Ukrainie.

Literatura

- Amosova Natalija N., Apresjan Jurij D. i in., 1972, *Bol'soj anglo-russkij slovar'*, Moskwa: Sovetskaja ěnciklopedija.
- Apresjan Jurij D., 1966, *Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingwistyki. Kratkij očerok*, Moskwa: Prosveščenie [tłumaczenie polskie: *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej. Zarys problematyki*, przeł. Zygmunt Saloni, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1971].
- Apresjan Jurij D., 1967, *Ėksperimental'noe issledovanie semantiki russkogo glagola*, Moskwa: Nauka.
- Apresjan Jurij D., 1972, *Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zagadnienie semantyki teoretycznej*, przeł. Jerzy Faryno, [w:] *Semantyka i słownik*, red. Anna Wierzbicka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, s. 39–57.
- Apresjan Jurij D., 1974a, *Antonimy leksykalne i przekształcenia wyrażeń antonimicznych*, przeł. Elżbieta Janus, [w:] *Tekst i język. Problemy semantyczne*, red. Maria Renata Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, s. 177–199.
- Apresjan Jurij D., 1974b, *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*, Moskwa: Nauka [tłumaczenie polskie: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Zofia Kozłowska, Andrzej Markowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum 1980; wyd. 2. przygotowały Zofia Kozłowska i Elżbieta Janus, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum 2000].
- Apresjan Jurij D., 1975, *Leksičeskie konwersivy v russkom jazyke*, „Linguistica Silesiana” 1, s. 71–99.
- Apresjan Jurij D., 1978, *Jazykovaja anomalia i logičeskoe protivorečie*, [w:] *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, red. Maria Renata Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, s. 129–151.
- Apresjan Jurij D., 1979, *Przedmiot i metody współczesnej semantyki językoznawczej*, przeł. Halina Kurkowska, [w:] *Językoznawstwo strukturalne*, red. Halina Kurkowska, Adam Weinsberg, Warszawa: PWN, s. 243–267.
- Apresjan Jurij D., 1980, *Typy informacii dla poverhnostno-semantičeskogo komponenta modeli „Smysł↔Tekst”*, „Wiener Slawistischer Almanach”, Sonderband 1.
- Apresjan Jurij D., 1983, *O strukture značenij jazykovyh edinic*, [w:] *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Elżbieta Janus, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 313–339.

- Apresjan Jurij D., 1986, *Nekotorye soobraženija o deiksise v svjazi s ponjatiem naivnoj modeli mira*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 83–98.
- Apresjan Jurij D., 1991, *Język semantyczny jako przedmiot semantyki*, przeł. Jerzy Bralczyk, [w:] *Semiotyka dziś i wczoraj. Wybór tekstów*, red. Jerzy Pelc, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 373–377.
- Apresjan Jurij D., 1992, „*Dar*” *Nabokova: poetičeskaja tehnika i tema*, [w:] *Typy tekstów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, s. 81–107.
- Apresjan Jurij D., 1993, *Językoznawstwo teoretyczne, modele formalne języka i leksykografia systemowa*, przeł. Joanna Berej, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 9–33.
- Apresjan Jurij D., 1994, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, przeł. Joanna Berej, Anna Pajdzińska, „*Etnolingwistyka*” 6, s. 5–12.
- Apresjan Jurij D., 1999, *Interpretacionnye glagoly – grupa ošibat’sja*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. Jan Adamowski, Stanisława Niebrzegowska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 309–332.
- Apresjan Jurij D., 2000, *Mnogoznačnosť i sinonimija slova ljubit’*, „*Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*” 12, s. 77–95.
- Apresjan Jurij D., 2001, *O leksičeskich funkcjach semejstva REAL – FACT*, [w:] *Nie bez znaczenia... Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Saloniemu z okazji jubileuszu 15000 dni pracy naukowej*, red. Urszula Andrejecz, Mirosław Bańko, Włodzimierz Gruszczyński, Dorota Kopcińska, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 23–40.
- Apresjan Jurij D., 2003, *Sistemnosť leksyki: semantičeskie paradigmy i semantičeskie al’ternacii*, [w:] *Études linguistiques romano-slaves offertes à Stanisław Karolak*, red. Wiesław Banyś, Leszek Bednarczuk, Kazimierz Polański, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Edukacja”, s. 35–47.
- Apresjan Jurij D., 2006, *Glagol’noe upravljenje revisited*, [w:] *Od fonemu do tekstu. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu*, red. Ireneusz Bobrowski, Krystyna Kowalik, Kraków: Wydawnictwo Lexis, s. 41–63.
- Apresjan Jurij D., 2012, *Z warsztatu leksykografa*, red. Zofia Zaron, Warszawa: Wydział Polonistyki UW, Pracownia Pragmatyki i Semantyki Językoznawczej IPS, BEL Studio Sp. Z o.o. [tom zawiera cztery przetłumaczone teksty: *Informacja składniowa w słowniku jednojęzycznym*, przeł. Aleksandra Sobotka, Piotr Sobotka, s. 13–40, *Informacja pragmatyczna w słowniku jednojęzycznym*, przeł. Maksim Duszkin, s. 41–63, *Konotacje jako składnik pragmatyki słowa (ujęcie leksykograficzne)*, przeł. Piotr Sobotka, s. 64–88, *Performatywy w gramatyce i słowniku*, przeł. Jolanta Chojak, s. 89–107 oraz bibliografię prac J. D. Apresjana, s. 115–140].
- Apresjan Jurij D., 2015, *Sintaksičeskaja informacija dlja Aktivnogo slovarja russkogo jazyka*, „*LingVaria*” t. 10 (specjalny), s. 13–26.
- Apresjan Jurij D. (red.), 1997, *Novyj ob’jasnitel’nyj slovar’ sinonimov russkogo jazyka*, Moskwa: Škola „*Jazyki russkoj kul’tury*”.
- Apresjan Jurij D. (red.), 2010, *Prospekt aktivnogo slovarja russkogo jazyka*, Moskwa: Jazyki slawjanskih kul’tur.
- Apresjan Jurij D. (red.), 2014, *Aktivnyj slovar’ russkogo jazyka*, t. 1: A–B, t. 2.: V–G, Moskwa: Jazyki slawjanskih kul’tur.
- Apresjan Jurij D. i in., 1979, *Anglo-russkij sinonimičeskij slovar’*, Moskwa: Russkij jazyk.

- Apresjan Jurij D. i in., 1980, *Dopolnenie k Bol'somu anglo-russkomu slovarju*, Moskwa: Russkij jazyk.
- Apresjan Jurij D. i in., 1983a, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. IV. Francuzskij sintaksičeskij analiz*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 159, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1983b, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. V. Francuzskij sintaksičeskij analiz*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 160, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1984a, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. II. Francuzskaja morfologija*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 154, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1984b, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. III. Francuzskij sintaksičeskij analiz*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 155, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1985a, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. VI. Francuzskij sintaksičeskij analiz*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 166, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1985b, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy francuzsko-russkogo avtomatičeskogo perevoda ÊTAP-1. VII. Francuzskij sintaksičeskij analiz*, „Predvaritel'nye publikacii PGËPL” vyp. 167, Institut russkogo jazyka AN SSSR.
- Apresjan Jurij D. i in., 1989, *Lingvističeskoe obespečenie sistemy ÊTAP-2*, Moskwa: Nauka.
- Apresjan Jurij D. i in., 1992, *Lingvističeskij processor dlja složnyh informacionnyh system*, Moskwa: Nauka.
- Apresjan Jurij D. i in., 1993–1994, *Novyj bol'šoj anglo-russkij slovar'*, t.1–3, Moskwa: Russkij jazyk.
- Apresjan Jurij D. i in., 1995, *Novyj ob'jasnitel'nyj slovar' sinonimov russkogo jazyka. Prospekt*, Moskwa: Škola „Jazyki russkoj kul'tury”.
- Apresjan Jurij D. i in., 2006, *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*, Moskwa: Jazyki slavjanskih kul'tur.
- Apresjan Jurij D., Pall Erna, 1982, *Russkij glagol – vengerskij glagol. Upravlenie i sočetaemost'*, Budapest: Tankonyvkiado.
- Apresjan Jurij D., Żółkowski Aleksander K., Mielczuk Igor A., 1972, *Próba objaśniania-ko-kombinatorycznego słownika języka rosyjskiego*, przeł. Jerzy Faryno, [w:] *Semantyka i słownik. Praca zbiorowa*, red. Anna Wierzbicka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, s. 79–93.
- Apresjan Jurij D., Apresjan Valentina Ju., Galaktionova Irina V., Iomdin Boris L. (red.), 2017, *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka*, t. 3: D–Z, Moskwa–Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija.
- Apresjan Jurij D., Apresjan Valentina Ju., Galaktionova Irina V., Iomdin Boris L. (red.), 2023, *Aktivnyj slovar' russkogo jazyka*, t. 4, cz. 1: I–J. Moskwa: MCNMO.
- Mel'čuk Igor A., Żółkovskij Aleksander K., Apresjan Jurij D. i in., 1984, *Tolkovo-kombinatornyj slovar' sovremennogo jazyka. Opyty semantiko-sintaksičeskogo opisanija russkoj leksyki*, „Wiener Slawistischer Almanach”. Sonderband 14.
- Pajdzińska Anna, 1995, *Apresjan Jurij Derenikowicz, Leksiczeskaja siemantika. Sinonimiczeskie sriedstva jazyka*, [w:] *Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku*, t. 3, red. Barbara Skarga przy współpracy Stanisława Borzyna, Haliny Floryńskiej-Lalewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 13–19.

Fot. 1. Jurij Apresjan z córką Walentyną Apresjan i żoną Mariną Głowińską.
Źródło: Z albumu Zofii Zaron

Fot. 2. Jurij Apresjan w czasie protestu przeciwko zmianom w ustawie o Rosyjskiej Akademii Nauk (Moskwa, 24.09.2013). W ramach reformy zmieniono status RAN, przekazano jej majątek pod zarządek Federalnej Agencji Organizacji Naukowych. Związek zawodowy pracowników RAN zbierał podpisy przeciwko reformie, a także organizował wiece. Ostatecznie reforma została, niestety, przeprowadzona.
Źródło: Zdjęcie wykonała Natalia Demina

Fot. 3. Konferencja w Instytucie Badań Literackich (26–29.1974). Od lewej w pierwszym rzędzie siedzą: Teresa Dobrzyńska, Maria Renata Mayenowa, Nina N. Leontiewa, Elżbieta Janus, Jerzy Bartmiński ze studentami; w drugim rzędzie – od lewej: Siergiej Io. Gindin, Anna Werpachowska (później Axer), Jadwiga Jagiełło.

Źródło: Z albumu Teresy Dobrzyńskiej

Fot. 4. Jurij Apresjan w czasie wykładu na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego (26.05.2015).

Źródło: Z albumu Zofii Zaron

Fot. 5. Jurij Apresjan przy Krzywej Wieży w Toruniu (18.10.2018). Z miejscem tym związana jest legenda, że tylko prawy człowiek jest w stanie ustać pod wieżą, trzymając stopy złączone przy ścianie i rozkładając ręce. J. Apresjanowi to się udało bez trudu. Zdjęcie to ukazuje cechującą uczonego wręcz dziecięcą ciekawość wszystkiego i radość życia, ale może być również symbolem Jego postawy badawczej – każdą teorię należy sprawdzić w praktyce, słowa nie wystarczą.

Źródło: Z albumu Piotra Sobotki

Streszczenie: W artykule przedstawiono życie i najważniejsze dokonania naukowe Jurija D. Apresjana (1930–2024), rusycysty i anglisty o światowej sławie, teoretyka języka, metodologa, leksykografa, współtwórcy (wraz z Igorem Mielczukiem) moskiewskiej szkoły semantycznej. Uczony przez całe życie naukowe rozwijał koncepcję systemowego i integralnego opisu języka, a tworzoną teorię weryfikował podczas opracowywania nowatorskich słowników jedno- i dwujęzycznych. Był bardzo oddany nauce, ale nad karierę naukową zawsze przedkładał wierność wyznawanym wartościom i obronę praw człowieka. Za bezkompromisową postawę spotykały Go bolesne konsekwencje, nigdy jednak nie zrezygnował z prac badawczych, choćby musiał je prowadzić w skrajnie trudnych warunkach. Był mistrzem dla kolejnych pokoleń młodych lingwistów. Na polskie językoznawstwo oddziałał nie tylko swoimi pracami, do naszego kraju również chętnie przyjeżdżał na konferencje naukowe i z wykładami, miał tu przyjaciół.

Słowa kluczowe: semantyka; składnia; leksykologia; leksykografia; formalny model języka; tłumaczenie maszynowe